

ПРОФЕСІЙНА ПІДГОТОВКА ФАХІВЦІВ ДОШКІЛЬНОЇ ОСВІТИ ДО РОБОТИ В УМОВАХ ІНКЛЮЗИВНОГО НАВЧАННЯ

PROFESSIONAL TRAINING OF PRESCHOOL EDUCATION PROFESSIONALS TO WORK UNDER INCLUSIVE LEARNING

У статті проаналізовано професійну підготовку фахівців дошкільної освіти до роботи в умовах інклюзивного навчання. Окреслено чинники формування професіоналізму майбутнього вихователя й асистента у відповідних умовах. Автор аналізує підходи до організації навчально-виховного процесу у вищих навчальних закладах із метою підвищення ефективності підготовки відповідних корекційних фахівців; вказує напрями, які потребують пріоритету; окреслено концептуальні рамки підготовки фахівців до роботи у спеціальних та інклюзивних дошкільних закладах.

Автор зазначає, що сучасні підходи до виховання дітей з особливими освітніми потребами дозволяють розглядати спеціальну освіту майбутнього фахівця як невід'ємну частину освітнього простору. Сьогодні фахівцям необхідно бути компетентними в галузі інклюзивної педагогіки, організації інклюзивного освітнього простору, здатного впроваджувати інновації в освіту, володіти методами навчання, тренування, бути фасилітатором, модератором в індивідуальній освітній траєкторії тощо. Тому важливою умовою підготовки майбутніх вихователів і асистентів є сукупність спеціальних психолого-педагогічних, анатомічних і фізіологічних знань, умінь, особистих якостей, стратегій і тактик поведінки, стереотипів і поглядів, що дозволяють упроваджувати та використовувати ефективні педагогічні технології в навчанні та вихованні дітей з особливими потребами.

У статті зазначено, що підготовка фахівців для роботи в закладах дошкільної освіти передбачає розробку низки нових дисциплін, пов'язаних з інклюзивним навчанням, а також проходження відповідної педагогічної практики в установах, у яких навчаються чи реабілітуються діти з особливими потребами. Також обґрунтовано практичну спрямованість теоретичних знань і практичних навичок майбутніх фахівців в умовах інклюзії. Автор окреслює концептуальні засади підготовки фахівців зі спеціальної освіти та намагається визначити можливості підвищення якості їх навчання шляхом модифікації навчання у вищих навчальних закладах під час підготовки студентів відповідної галузі.

Ключові слова: спеціальна освіта, дошкільна освіта, інклюзивне навчання, під-

готовка фахівців, діти з особливими освітніми потребами, педагогічна компетентність.

The article analyzes the professional training of preschool education professionals to work in inclusive education. The conditions of formation of professionalism of the future tutor for work in the conditions of inclusion are outlined. The author analyzes approaches to the organization of the educational process in higher education institutions in order to increase the effectiveness of training of correctional specialists; indicates the directions that need priority; outlines the conceptual framework for preparing correctional educators to work in special and inclusive institutions.

The author notes that modern approaches to the education of children with special needs make it possible to consider special education of the future teacher as an integral part of the educational space. Today it is necessary to be competent in inclusive pedagogy, organization of inclusive educational space, capable of introducing innovations in education, to have a method of tutoring, coaching, to be a facilitator, moderator in the individual educational trajectory of the student. Therefore, an important condition for the preparation of a future caregiver is a set of special psychological-pedagogical, anatomical and physiological knowledge, skills, personal qualities, strategies and tactics of behavior, stereotypes and attitudes that allow to introduce and use effective pedagogical technologies of teaching and upbringing needs.

The article states that the preparation of a tutor involves the development of a number of new disciplines related to inclusive education, as well as the passage of appropriate pedagogical practice in institutions where children with special needs are trained or rehabilitated. The practical orientation of the theoretical knowledge and practical skills of future educators in the conditions of inclusive education is substantiated.

The author outlines the conceptual bases of special education specialists training and attempts to determine the possibilities of improving the quality of their training through the modification of training in higher education institutions in the preparation of students in the relevant area.

Key words: special education, pre-school education, inclusive education, specialist training, children with special educational needs, pedagogical competence.

УДК 376.1:371.1:37.08:378

DOI <https://doi.org/10.32843/2663-6085-2019-18-3-29>

Шевченко В.М.,

докторант

Інституту спеціальної педагогіки і психології імені Миколи Ярмаченка Національної академії педагогічних наук України

Постановка проблеми в загальному вигляді.

На сьогодні світове співтовариство прийшло до визнання і ствердження права осіб з особливими потребами на повноцінну участь у суспільному житті. Конвенція про права дитини та Декларація про права інвалідів, ухвалені Генеральною Асамблеєю Організації Об'єднаних Націй, а також вітчизняні законодавчі акти серед пріоритетів визначають право дитини з особливими потребами, серед

іншого, і на освіту. Цим вимогам відповідає інклюзивне навчання, тобто право здобувати освіту дітям з особливими потребами в умовах загальноосвітнього навчального закладу. Водночас є потреба у виробленні нових підходів, що більшою мірою задовольняли б потреби їхнього розвитку, покращували процес корекції та реабілітації, формували адаптовану особистість, сприяли інтеграції в соціум [8, с. 119]. Отже, ключовим аспектом

успішного впровадження інклюзивного навчання є формування професіоналізму майбутнього педагога в умовах інклюзії [16, с. 100].

В умовах реформування вітчизняної системи освіти й ускладнення завдань, які стоять перед нею, підвищуються вимоги до всіх фахівців. Сучасним закладам потрібні педагоги, які творчо реалізують нові технології навчання, постійно доягають високих результатів у своїй професійній діяльності [7, с. 368].

Сьогодні є необхідність формування нової генерації корекційних педагогів, здатних здійснювати специфічну професійну діяльність у нових умовах, які можуть надавати кваліфіковану допомогу дітям з особливими потребами у створенні умов для їх успішного навчання, розвитку та соціалізації, що передбачає якісну фахову педагогічну, медичну, психологічну та правову підготовку [14, с. 374].

Очевидною стає потреба доопрацювання наявних парадигм професійної підготовки корекційних фахівців дошкільної освіти, які б відповідали найвищим світовим стандартам надання освітніх послуг і були готовими до сучасних викликів фахового простору у глобалізованому суспільстві [4, с. 7]. Назріла потреба у створенні науково-методичного забезпечення та моделі підготовки фахівців нової генерації за такими основними аспектами: педагогічним, психологічним, медико-біологічним і управлінським. Від концептуальних засад, які становлять основу підготовки майбутніх фахівців, вирішальною мірою залежить не лише її професійна ефективність, а й соціальна оцінка результативності, вірогідності виконуваних ними дій, статус цих чинників у суспільстві та підтримка їх державою [11, с. 22].

Саме високий рівень кваліфікації педагогічних кадрів у галузі спеціальної освіти й інклюзивного навчання є однією з важливих умов реалізації корекційно-виховних завдань, що стоять перед сучасним дошкільням [15, с. 378].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вивчення сучасної наукової педагогічної літератури (праці В. Бондаря, В. Берзіня, Л. Борщевської, Л. Даниленко, Т. Дегтяренко, В. Засенка, А. Капустіна, А. Колупаєвої, М. Кота, С. Миронової, Л. Прядко, Л. Руденко, Н. Софій, Т. Сак, Т. Скрипник, Ю. Найди, К. Островської, В. Синьова, О. Таранченко, А. Шевцова, М. Шеремет, Д. Шулженко й ін.) свідчить про необхідність модернізації системи спеціальної освіти в Україні, зокрема підготовки фахівців.

Сучасні наукові дослідження вчених лягають в основу структурування підготовки фахівців (вихователі дошкільних закладів, корекційні педагоги, учителі загальноосвітніх шкіл, асистенти вихователя та вчителя) до роботи в умовах інклюзії.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Динамічні зміни, які відбуваються в житті нашої країни, суттєво вплива-

ють на освіту та діяльність навчальних закладів усіх рівнів. Тому актуальність теми дослідження зумовлена принциповими змінами процесу модернізації системи освіти загалом, пошуками шляхів послідовного реформування системи, зокрема в напрямі підготовки кваліфікованих фахівців дошкільної освіти до роботи в нових умовах, а саме з дітьми з особливими освітніми потребами [14, с. 278].

Метою статті є визначення й обґрунтування пріоритетних напрямів удосконалення професійної підготовки фахівців дошкільної освіти до роботи в умовах інклюзивного навчання.

Виклад основного матеріалу. Соціокультурні зміни в сучасному українському суспільстві, що відбулись у 90-х рр. ХХ ст., сприяли становленню гуманістичної освітньої парадигми стосовно дітей з особливими потребами. З того часу в Україні відбувається реформування, модернізація та модифікація всієї системи освіти, спеціальної також. Поняття «модифікація» у спеціальній педагогіці розглядається в контексті організації навчання дітей зі спеціальними освітніми потребами [4, с. 5–6].

На сьогодні в Україні змінено законодавство та суспільну і педагогічну думку щодо освіти таких дітей, але процесуально інклюзивне навчання потребує модернізації навчально-методичного забезпечення та підготовки відповідних фахівців [8, с. 119]. Інклюзія потребує більш реальної і глибокої підготовки вихователів дошкільних закладів з акцентом на теоретичні, практичні та психологічні аспекти впровадження цієї інновації [3, с. 262].

Відповідно до цього, нові виклики, які стоять сьогодні перед українською системою вищої педагогічної освіти, потребують переосмислення попереднього досвіду підготовки фахівців і пошуку нових підходів до професійної підготовки студентів; розроблення нових освітніх стратегій; узгодження змісту, форм, методів викладання з вимогами та потребами сучасності; створення ефективних умов для професійного й особистісного саморозвитку майбутнього успішного фахівця для системи спеціальної освіти [9, с. 119–120].

Важливо розуміти, що в сучасних умовах саме дошкільна освіта є найважливішою ланкою в організації навчально-виховного процесу та підготовки дітей з особливими потребами до школи. У цьому процесі вихователь є ключовою особою в організації навчально-виховного процесу. Тому це мають бути педагоги, які приймають нову систему цінностей, творчо реалізують нові технології навчання, здатні вирішувати проблему соціалізації дітей з особливими освітніми потребами, володіють методами психолого-педагогічної діагностики, стабільно прагнуть до високих результатів у своїй професійній діяльності, знають специфіку освітніх програм, володіють методиками і техно-

логіями навчання дітей з особливими потребами, ефективно взаємодіють як у самому закладі, так і з батьками та соціумом, що оточує [6, с. 55]. Тому в умовах запровадження інклюзії особливу роль у дошкільному закладі має виконувати вихователь і його професійно значущі психологічні якості, оскільки готовність до інклюзивного процесу полягає не лише в наявності нового методичного матеріалу, матеріальної бази, потрібно бути морально та психологічно готовими до роботи з дітьми з особливими освітніми потребами [1, с. 625].

Сучасні підходи до освіти дітей з особливими потребами дозволяють розглядати спеціальну підготовку майбутнього педагога як невід'ємну складову частину освітнього простору. Важливою умовою підготовки вихователя стає комплекс спеціальних психолого-педагогічних, анатомо-фізіологічних знань, умінь та навичок, особистісних якостей, стратегій і тактики поведінки, стереотипів і настанов, які дозволяють запроваджувати й використовувати ефективні педагогічні технології навчання й виховання різних категорій дітей з особливими потребами [16, с. 100]. Зважаючи на це, сучасна стратегія вищої освіти має випереджати наявні потреби спеціальних та інклюзивних закладів, передбачати провідні тенденції їхнього розвитку [11, с. 23], своєчасно реагувати на зміни в зовнішньому середовищі та змінювати свою стратегію підготовки фахівців відповідно до потреб [4, с. 7], адже на неї впливають такі чинники: досягнення в галузі педагогіки, психології, технологій і медицини, результати роботи практиків. Проте першочергового значення набуває зміст підготовки фахівців, а також її форми та методи [12, с. 204].

Інклюзія передбачає, що майбутні вихователі повинні володіти знаннями про специфіку розвитку дітей з особливими освітніми потребами та вмінні здійснювати корекційні заходи [3, с. 264]. Фундаментом їхньої професійно-теоретичної підготовки є знання загальної та спеціальної педагогіки і психології [16, с. 101–102]. Тому в умовах ускладнення завдань, які сьогодні стоять перед спеціальною освітою й інклюзивною формою навчання [7, с. 368], традиційної вузівської загальнопедагогічної підготовки фахівців для ефективної роботи з дітьми з особливими потребами вже недостатньо [6, с. 54–55].

Максимальну готовність студентів до майбутньої фахової діяльності забезпечує поєднання традиційних і новітніх форм роботи. До традиційних форм організації навчального процесу у вищому навчальному закладі належать такі: лекція, семінар, практичні та лабораторні заняття, самостійна робота, консультації, курсові та дипломні роботи, практика, контрольні роботи, колоквиуми, заліки й іспити; до інноваційних – проблемна лекція, семінар-дискусія, програмоване навчання, розв'язання проблем, дидактичні ділові ігри, модульне, рей-

тингове та дистанційне навчання [12, с. 205]. Таке поєднання дає змогу перейти від дисциплінарної моделі навчання до системної, організувати творчу, професійно спрямовану діяльність студентів, особистісно орієнтувати процес навчання у вищому навчальному закладі [12, с. 207].

Важливо розуміти, що підготовка фахівців у галузі спеціальної освіти є комплексним і системним процесом, що включає вагомий інтердисциплінарну складову частину. Фахівці, окрім знань і умінь із педагогічних, психологічних, соціально-гуманітарних дисциплін, повинні мати базові компетенції у сфері біологічних і медичних предметів, як-от анатомія та фізіологія вищої нервової діяльності, основи медичних знань, валеологія, патопсихологія, дефектологія тощо. Такі галузеві стандарти підготовки фахівців, зокрема і вихователів дошкільних закладів, відтворюють специфіку їхньої майбутньої діяльності [10, с. 168].

З огляду на це, з метою формування в майбутніх вихователів професійної компетентності у сфері розвитку, навчання та виховання дітей з особливими потребами в навчальні плани вищих навчальних закладів необхідно вводити такі дисципліни, як «Основи корекційної педагогіки», «Основи інклюзивної освіти» тощо [1, с. 626]. Вивчення таких курсів необхідне для вироблення якісно нових підходів у забезпеченні інклюзивного навчання. Вони розкривають суть діяльності вихователя й асистента у практичній роботі з дітьми з особливими потребами, закріплюють теоретичні знання, знайомлять майбутніх фахівців із методиками роботи, розвивають уміння та навички асистента вихователя, сприяють гуманізації ставлення педагогічного корпусу до осіб з особливими освітніми потребами [8, с. 123].

Важливим аспектом у процесі підготовки майбутніх вихователів до роботи в інклюзивних умовах є формування в них таких професійних якостей, як: професійно-ціннісні орієнтації; визнання цінності особистості дитини незалежно від її порушення; усвідомлення своєї відповідальності як носія культури та її транслятора для дітей з особливостями психофізичного розвитку; розуміння творчої сутності педагогічної роботи з дітьми, що потребує великих духовних і енергетичних затрат тощо [1, с. 626].

На сьогодні готовність педагога до роботи з дітьми з особливими освітніми потребами розглядають через два показники:

- 1) професійну готовність;
- 2) психологічну готовність.

Структура професійної готовності має такі складові частини:

- інформаційна готовність;
- володіння педагогічними технологіями;
- знання основ психології та спеціальної педагогіки;

- знання індивідуальних відмінностей дитини;
- готовність фахівців використовувати варіативність у процесі виховання;
- знання індивідуальних особливостей дітей із різними порушеннями;
- готовність до професійної взаємодії і навчання.

У структурі психологічної готовності виділяють: емоційне прийняття дітей із різними типами порушень розвитку (прийняття – відторгнення); готовність залучати дітей із різними типами порушень до діяльності; задоволеність власною діяльністю [6, с. 56].

Майбутні вихователі повинні розуміти, що головним у роботі з дітьми з особливими потребами є командний (мультидисциплінарний) підхід, за якого задіяні всі фахівці [8, с. 121]. Також вони мають бути компетентними в тому, що сьогодні інклюзивний процес повинен здійснюватися диференційовано, за індивідуальними планами, посилюючи для дітей, за умов кваліфікованої спеціальної корекційної допомоги. Окрім вихователя, у навчальному процесі активну участь повинен брати помічник (асистент вихователя), у компетенцію якого входить володіння корекційно-компенсаторними технологіями [8, с. 119].

Для успішної інклюзивної діяльності майбутні вихователі повинні мати належний рівень знань і володіти навичками роботи із членами мультидисциплінарної команди, а також достатнім рівнем умінь спілкуватися, домовлятися, співпрацювати із сім'ями, урегульовувати конфлікти, скорочувати психологічну відстань між батьками і фахівцем [2, с. 629].

Як додаткові складові частини готовності вихователя працювати з такими дітьми важливо виділити роботу з оточенням (сім'я) дитини з особливими потребами. Така робота включає розвиток толерантного ставлення до дитини інших дітей і дорослих. Адже агресивне ставлення інших дітей часто пов'язано зі страхом і нерозумінням, а не відсутністю співчуття чи загальною озлобленістю. Одним із дієвих варіантів у роботі з дитиною з особливими потребами та її оточенням є програма «Дитина – дитині», створена Девідом Морлі. Ця програма включає шість інструкцій щодо дітей з особливими потребами і пояснює, як орієнтуватися у різних видах інвалідності, дає розуміння їхніх особливостей, сильних і слабких сторін [6, с. 57].

Одним із важливих напрямів сучасної підготовки майбутніх вихователів має бути їх підготовка до участі у програмах інклюзивного навчання, надання їм знань зі спеціальної педагогіки та психології, забезпечення інструментарієм і моделями альтернативного навчання для створення власних індивідуальних корекційно-педагогічних програм для дітей з особливими освітніми потребами [6, с. 55].

Сучасні підходи до формування професійної майстерності та культури майбутніх фахівців у галузі спеціальної та інклюзивної освіти передбачають ґрунтовну теоретичну і практичну підготовку, яка дозволяє їм ефективно розв'язувати завдання, що стоять перед ними. Цей процес передбачає розвиток їхньої комунікативної компетентності, необхідних умінь для провадження практичної діяльності, здійснення ґрунтовної теоретичної та практичної підготовки, розвитку широкого кола професійних умінь [7, с. 371]. Оскільки процес професійної підготовки – це максимальне моделювання майбутньої педагогічної діяльності спеціального педагога, під час викладання спеціальних дисциплін необхідно відмовитися від догматичних настанов, абстрактної теорії і здійснити прямиий вихід на практику [11, с. 23].

Для повноцінного формування інклюзивної компетентності майбутнього вчителя під час педагогічної практики необхідне відвідування батьківських зборів. Спочатку такі відвідування мають пасивний характер, під час них студент у ролі слухача переймає досвід старших колег. Наступним кроком є активна участь в інформаційно-просвітницькій кампанії, мета якої полягає в підвищенні рівня поінформованості батьків щодо інклюзії та різних варіантів здобуття освіти дітьми з особливими потребами [2, с. 629].

Щоб усе вищезазначене почало втілюватись у життя, потрібне концептуальне обґрунтування стратегії вдосконалення підготовки спеціальних педагогів і вихователів, створення інноваційної моделі підготовки фахівців, які будуть працювати в умовах спеціальної й інклюзивної освіти, що дозволить забезпечити якість кадрової політики на інституціональному рівні під час надання освітніх послуг за місцем проживання. Проте зміна стратегії підготовки фахівців має відбуватися на методологічному рівні, оскільки півзаходи не матимуть позитивних результатів. Розроблення стратегії та теоретичної моделі підготовки фахівців дозволять усунути суперечності між випереджальними змінами практики та відсутністю науково обґрунтованих концепцій і стратегій підготовки фахівців відповідно до сучасних вимог і потреб практики, а також забезпечать наступність у підготовці кадрів [5, с. 71].

Висновки. Отже, одним із чинників, який на сучасному етапі негативно впливає на якість реалізації корекційно-реабілітаційної допомоги та надання освітніх послуг, є недостатня підготовленість фахівців. Тому під час модернізації системи спеціальної освіти значну увагу варто приділити модифікації навчальних планів і навчального матеріалу в закладі вищої освіти для підготовки фахівців відповідно до вимог часу.

Подальших наукових розвідок потребує підготовка викладачів вищих навчальних закладів до взаємодії зі студентами з особливими потребами.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

1. Бабакова О. Готовність педагогів до впровадження інклюзивної освіти в Україні. *Педагогіка здоров'я* : збірник наукових праць IV Всеукраїнської науково-практичної конференції, присвяченої 210-річчю із дня заснування Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди / за заг. ред. І. Прокопенк. Харків : ХНПУ ім. Г.С. Сковороди, 2014, С. 625–626.
2. Бородіна О. Роль вчителя в оптимізації взаємовідносин «педагоги – батьки» в інклюзивному освітньому середовищі. *Педагогіка здоров'я* : збірник наукових праць IV Всеукраїнської науково-практичної конференції, присвяченої 210-річчю із дня заснування Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди / за заг. ред. І. Прокопенк. Харків : ХНПУ ім. Г.С. Сковороди, 2014, С. 629.
3. Васильєва К. Проблема формування готовності загальноосвітніх шкіл до інклюзивної освіти. *Педагогіка здоров'я* : збірник наукових праць Всеукраїнської науково-практичної конференції / за заг. ред. О. Микитюка. Харків : ХНПУ ім. Г.С. Сковороди, 2011. С. 259, 262, 264.
4. Дегтяренко Т. Модифікація професійної підготовки фахівців у контексті модернізації системи спеціальної освіти. *Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології*. Суми, 2015. № 3 (47). С. 5–8.
5. Дегтяренко Т. Оптимізація діяльності системи корекційно-реабілітаційної допомоги на регіональному рівні. *Збірник наукових праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка* / за ред. О. Гаврилова, В. Співака. Серія «Соціально-педагогічна». Кам'янець-Подільський : Медобори-2006, 2012. Т. 20. Ч. 1. С. 71.
6. Кирста Н. Підготовка спеціалістів дошкільного профілю до роботи з дітьми з особливими освітніми потребами. *Освітній простір України*. Івано-Франківськ, 2015. № 6. С. 54–56.
7. Колишкін О. Особливості формування професійної культури майбутніх фахівців в галузі спеціальної освіти. *Спеціальна освіта: стан та перспективи* : матеріали Всеукраїнської (заочної) науково-практичної конференції, 17–18 травня 2017 р. Харків, 2017, С. 368, 370–371.
8. Ленів З. Особливості реалізації інклюзії та підготовки відповідних фахівців: проблеми, досвід, перспективи. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова* : збірник наукових праць. Серія 19 «Корекційна педагогіка та спеціальна психологія». 2014. № 28. С. 119–121, 123.
9. Мартинчук О. Компетентнісний підхід до фахової підготовки вчителів-дефектологів для забезпечення освітньої інтеграції дітей з порушеннями психофізичного розвитку. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова* : збірник наукових праць. Серія 19 «Корекційна педагогіка та спеціальна психологія». 2008. № 22. С. 119–120.
10. Мединська Ю. Роль та місце дисципліни «патопсихологія» у підготовці майбутніх фахівців у галузі корекційної освіти. *Збірник наукових праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка* / за ред. О. Гаврилова, В. Співака. Серія «Соціально-педагогічна». Кам'янець-Подільський : Медобори-2006, 2012. Вип. 20. Ч. 1. С. 168.
11. Миронова С. Концептуальні основи підготовки вчителя-дефектолога до корекційної роботи у спеціальних закладах. *Вісник Львівського університету*. Серія «Педагогічна». 2003. № 17. С. 20.
12. Миронова С. Поєднання традиційних і новітніх технологій у підготовці спеціальних педагогів. *Вісник Львівського університету*. Серія «Педагогічна». 2005. № 19. Ч. 1. С. 204, 205, 207.
13. Мосюра А., Рожнова Т. Особливості професійної компетентності керівника загальноосвітнього навчального закладу. *Наукові підходи в управлінні навчальними закладами* : збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції. Житомир, 2015. С. 278.
14. Пахомова Н. Діагностико-корекційний консалтинг в системі підготовки фахівця до роботи в умовах інклюзії. Спеціальна освіта стан та перспективи : матеріали Всеукраїнської (заочної) науково-практичної конференції, 17–18 травня 2017 р. Харків, 2017, С. 374.
15. Пономарьова Г. Харківська гуманітарно-педагогічна академія як регіональний осередок підготовки фахівців у галузі спеціальної освіти. *Спеціальна освіта стан та перспективи* : матеріали Всеукраїнської (заочної) науково-практичної конференції, 17–18 травня 2017 р. Харків, 2017, С. 378.
16. Чупахіна С. Психолого-педагогічний супровід дитини з ООП: співпраця із сім'єю. *Освітній простір України* : науковий журнал Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника. Івано-Франківськ, 2015, Вип. 6. С. 100–104.